

Araştırma Makalesi**Başvuru:** 15.02.2023**Kabul:** 28.02.2023**Atıf:** Beşer, Ali Sertan. "Gazzâlî Descartes'ın Felsefesine Etki Etmiş Midir?," *Temaşa Felsefe Dergisi* sayı: 19 (Haziran 2023): 60-79.
<https://doi.org/10.55256/temasa.1251610>

Gazzâlî Descartes'ın Felsefesine Etki Etmiş Midir?

Ali Sertan Beşer¹

ORCID: 0000-0002-3859-070X

DOI: 10.55256/TEMASA.1251610

Öz

İslam dünyasının yetiştirdiği ve "Hüccet'ül İslâm" (İslâm'ın Delili) olarak anılan kelâmcı, mutasavvıf ve filozof Gazzâlî (d. 450/1058, ö. 505/1111) kesin bilgiyi (yakîn) arayışında şüphe metodunu kullanarak büyük bir sorgulama içerisine girmiştir. Araştırmalarında akıl, nefis, ruh, sezgi, nedensellik gibi birçok filozofun da gündeminde olan meseleleri felsefi bir üslupla tartışan Gazzâlî, bu anlamda doğuda ve batıda birçok düşünürü etkilemiştir. Bu etkiler takip edildiğinde Gazzâlî'nin açıklamalarıyla diğer filozofların düşünceleri arasında benzerlik gözden kaçmamaktadır. Gazzâlî ile bazı benzerlikler taşıyan ve tartışma konusu olan bir düşünür de Fransız filozof René Descartes'dır (d. 1596, ö. 1650). Descartes'ın *Yöntem Üzerine Konuşma*, *Meditasyonlar* gibi eserlerine bakıldığında Gazzâlî'nin özellikle *el-Munkız mine'd-dalâl*, *Kimyâ-i Sa'âdet* gibi eserlerinde yaptığı açıklamalarla benzerlik göstermektedir. Bu makalede, öncelikle İslam düşüncesinin Batıya etkisi bağlamında Gazzâlî'nin bilinirliği ortaya konulmaya çalışıldıktan sonra, Gazzâlî'nin bahsi geçen eserlerindeki açıklamalarıyla Descartes'ın açıklamaları arasındaki benzerlik ve farklılıklar belirtmeye çalışılacaktır. Son bölümdeyse Descartes'ın Gazzâlî'nin eserlerini bilip bilmediğine yönelik tartışmalara bir nebze olsun katkı sunulmaya gayret edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Gazzâlî, Descartes, Şüphecilik, Bilgi Felsefesi, İslam Felsefesi, Modern Felsefe.

Did Gazzali Affect Descartes's Philosophy?

Abstract

Gazzali, who was one of the most prominent figures in Islamic world during the Middle Ages, was theologian, Sufi and thinker and he seek to certain knowledge (yakîn) through scepticism as a method and fell into great questioning. In his investigation Gazzali argues many issues, such as reason, self, intuition, causality, which are discussed also many other philosophers, through philosophical style and affected many thinkers both in east and west. Following these effects, it can be easily seen that there are some similarities between his and other philosophers' explanations. French philosopher René Descartes is such a philosopher who shares some similarities with Gazzali. So, in this article, it will be tried to show these similarities and also differences based on chosen works of Gazzali and Descartes. But before that in the introduction, it will be presented how much Gazzali was known during the 12th and 13th century in the Latin West. This will show the reader the possibility of Gazzali's effect on later periods on western thinkers, especially on Descartes. In the last part, it will be tried to argue that whether Descartes know about Gazzali's Works or not based on some discussions in the literature.

Keywords: Gazzali, Descartes, Scepticism, Epistemology, Islamic Philosophy, Modern Philosophy.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Trakya Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü. besersertan@gmail.com

Giriş: İslâm Düşüncesinin Batıya Etkisi Bağlamında Gazzâlî'nin Bilinirliği

Gazzâlî ile Descartes arasındaki benzerlik ve farklılıklardan bahsetmeden önce, Latin dünyasında Algazel olarak bilinen Gazzâlî'nin, Avrupa'da bilinirliğinin ne zaman başladığı ve nasıl bir seyir izlediğinden bahsetmek onun Descartes'a etkisinin sınırlarını anlamamız açısından elzemdir. Şunu belirtmemiz gerekir ki sadece Gazzâlî değil, diğer Müslüman düşünürler de özellikle 11. yüzyılın sonlarından itibaren Arapçadan Latinceye yapılan tercüme vasıtasıyla bilinmeye başlanmışlardır. İslâm filozoflarının Batı'ya etkisi çok geniş bir külliyat oluşturduğundan, konumuz gereği sadece Gazzâlî'nin eserlerini çeviren ve onları anan mütercimleri analım. Bunlardan ilki, Toledo² yakınlarında bulunan Segovia kenti Başpiskoposu olan Dominicus Gundissalinus (ö. 1181) olup Arapçadan Latinceye yapılan tercüme hareketlerinin baş şahsiyetlerinden biridir. Kendisi, İslâm düşünürlerinin eserleri doğrultusunda da eserler vermiş, İslâm Meşşâîliğini, Yeni Platoncu yaklaşımla Batıya tanıttığı bilinmektedir. El-Kindî (ö. 866 [?]), el-Fârâbî (ö. 950), İbn Sînâ (ö. 1037), İbn Rüşd (ö. 1198) gibi İslâm filozoflarının eserlerini çevirmesinin yanı sıra Gazzâlî'nin *Makâsıdü'l-Felâsife* adlı eserini "Liber Philosophiae Algazel" adıyla tercüme etmiştir.³ Gerçekten de Gazzâlî'nin Batı'da tanınmasını sağlayan ilk eserin, *Makâsıdü'l-Felâsife* (Bundan sonra kısaca *Makâsıd*) olduğunu söyleyebiliriz. Bir önemli husus da bu eserin ön sözünde Gazzâlî açıkça amacının Meşşâî filozoflarını anlatmak olduğunu söylemesine rağmen, ön söz bölümünde⁴ yaptığı bu açıklama bir şekilde gözden kaçırılarak Meşşâî filozoflarından biri olarak düşünülmesine sebep olmuştur. Aslında ön söz bölümünün eserden ayrıldığı ve ayrı olarak Paris'te Bibliothèque Nationale de France'da muhafaza edildiği de belirtilmektedir.⁵ Bu durum Gazzâlî'nin Latin anlayışının Arap anlayışından farklı olması sonucunu doğurup *Makâsıd*'in çevirisi olan *Summa theoriae philosophiae*'nin de Gazzâlî'nin bir Meşşâî filozofu olduğu düşünülerek yapıldığı dikkate alındığında farklı olarak ele alındığının altını çizmek gerekmektedir.

Gazzâlî'nin eserlerini çeviren bir diğer önemli isim Barselona'da Ramón Martí (ykl. 1220-ykl. 1285) olup çok sayıda Arapça eseri kaynak olarak kullanmıştır ki mesela onun *Pugio Fidei* adlı eserinde Gazzâlî'nin *Tehâfüt*, *el-Munkız mine'd-dalâl*, *Mîzânu'l-amel*, *Mişkâtü'l-envâr*, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, *Kitâbu't-tevbe* ve *el-Mak-*

² Başpiskopos Raymond de Sauvetat, Papa II. Sylvêstre'nin izinden giderek, Toledo'da yaşamakta olan Yahudi, Hıristiyan ve Müslüman bilginlerden yararlanarak İslâm bilim ve düşüncesine ait eserlerin büyük bir bölümünün Arapçadan Latinceye çevrilmesi için çaba göstermiştir. Ancak Abbâsiler dönemindeki Beytü'l-Hikme gibi düzenli çalışan bir tercüme okulu olduğunu söylemek güçtür; Bkz. Bekir Karlığa, *İslam Düşüncesi'nin Batı Düşüncesi'ne Etkileri* (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2004), 237. Ayrıca bkz. De Lacy O'Leary, *Arabic Thought And Its Place In History* (London: Kegan Paul, Trench, Trubner & CO., Ltd, 1922), 275-276.

³ Gundissalinus'un çevirdiği diğer eserler için bkz. Karlığa, *İslam Düşüncesi'nin Batı Düşüncesi'ne Etkileri*, 252-253. Gundissalinus'un çevirdiği belirtilen *Makâsıd* eseri F. Gabrieli'ye dayanılarak verilmiştir. Ancak Charles Lohr'a göre son araştırmalar *Makâsıd*'in Gundissalinus'un bizzat kendisi tarafından çevrilip çevrilmediğine dair karışıklığı gidermiştir. Lohr'a göre yazılışından sonra 50 ila 75 yıl sonra *Liber Algazelis de summa theoriae philosophiae* adıyla Toledo'da Arapçadan Latinceye çevrilen *Makâsıd*, Toledo başpiskoposu John (1151-1166) tarafından oluşturulan bir grup mütercim tarafından çevrilmiştir. Gundissalinus'un, Kastilyan dili ve Latince bilirken Arapça bilmediğini belirten Lohr, bu sebeple Arapça bilen İbn Davud ile çalıştığı bildirmektedir. Bunun yanında, İbn Davud'un, İbn Sînâ'nın *Kitâbü'n-Nefs (De Anima)* adlı eserinin çevirisinin girişinde çeviri yönteminden bahsettiğini de belirtmektedir; bkz. Charles H. Lohr, "Logica Algazelis: Introduction and Critical Texts," *Traditio* 21, (1965): 228-229.

⁴ Gazzâlî, "Mukaddime," *Felsefenin Temel İlkeleri (Makâsıdü'l-Felâsife)*, çev. Cemaleddin Erdemci. (Ankara: Vadi Yayınları, 2002), 35-37.

⁵ Bu konuda bkz. Anthony H. Minnema, "The Latin Readers of Algazel, 1150-1600" (Phd. Dissertation, University of Tennessee, 2013), 16.

sadu'l-esnâ fi esmâi'llâhi'l-hüsnâ adlı eserlerinden alıntılar yapmıştır.⁶ *Pugio Fidei* adlı eserin konumuz açısından önemliyse Gazzâlî'nin, *el-Munkız mine'd-dalâl* (bundan sonra kısaca *el-Munkız*) eserine atıflar yapmasıdır. Gazzâlî'nin bu eserinde kullandığı şüpheli yaklaşım ve kesin bilgi (yakîn) arayışı, Descartes'ın *Yöntem Üzerine Düşünceler* ve *Meditasyonlar* adlı eserlerindeki şüpheli yaklaşımları ve şüphesiz bilgi arayışına dair düşünceleriyle benzerlik göstermektedir. Ramón Martí ve Dominicus Gundissalinus'un döneminde *el-Munkız* eserinin tam tercümesinin tam olarak yapıldığına dair bilgi bulunmamasına rağmen, bahsi geçen mütercimlerin Arapça bilmesi ve Ramon Martí'nin bu esere atıflar yapması, *el-Munkız* eserinden haberdar olduğunu göstermektedir. En önemli sorularsa *el-Munkız* eserinin Descartes öncesi çevrilip çevrilmediği ve Descartes'ın bu eserden haberdar olup olmadığıdır. Bu sorulara yazımızın son bölümünde cevap bulmaya çalışacağız.

Gazzâlî'nin eserlerini çeviren diğer bazı mütercimlerse; Hasdai Abraham ben Samuel Ha-Levi (1230'da hayattadır) *Mizânü'l-amel* eserini *Mozene Zedek* olarak⁷, Jacob ben Machir ibn Tibbon (ö. 1304) yine *Mizânü'l-amel* eserini *Mozene Ha'lyynnim* olarak⁸ İbrânîceye çevirmiştir. Narbonne'li Moses (Moses de Narbonne, ö. 1362) ise Gazzâlî'nin *Makâsîdü'l-Felâsife* adlı eserine şerh yazmıştır.⁹ Bu şerhe, Rietti'li Moses ibn İsaac (ö. yak. 1460) açıklamalar yazmış, İsaac ibn Shem-Tob (ö. 15. yüzyıl) kardeşi Josef ben Shem-Tob ile birlikte babaları Shem-Tob'un Gazzâlî'nin metafiziğine dair görüşlerine bir şerh yazmışlardır.¹⁰ 16. yüzyılda yaşamış ve vefat etmiş olan Calonymos ben Juda (Maestro Calo), Zerariah ha-Levi'nin İbrânîceye çevirdiği *Tehâfütü'l-Felâsife* adlı eseri *Destructio Philosophiae* adıyla Latinceye çevirmiştir.¹¹ Gazzâlî'nin *Makâsîdü'l-Felâsife* adlı eserini ya doğrudan Arapçadan ya da daha önceden yapılmış Latince çevirilerden İbrânîceye çevirerek İbn Sînâ ve Fahreddîn er-Râzî'den (ö. 925) açıklamalar ekleyen Jehuda ben Salomon Nathan ile Gazzâlî'nin İbrânîceye çevrilen *Tehâfütü'l-Felâsife* adlı eseri kontrol ettiği bilinen Jehuda ben Salomon ben Levi'yi de belirtmek gerekmektedir. Görüldüğü üzere Gazzâlî'nin eserlerinin Latince tercümelerinin yanında birçok İbrânîce tercüme de yapılarak özellikle 12. ve 13. yüzyıllarda Batı literatürüne önemli katkı sağlanmıştır. Sonraki yüzyıllarda Gazzâlî'nin eserlerine dair çeviri görece azalmış olmakla beraber devam etmiştir. Genel olarak bakıldığında 12. ve 13. yüzyıllardaki çeviri faaliyetlerinin 17. yüzyıldaki Kopernik (ö. 1543), Galileo (ö. 1642), Kepler (ö. 1630), Descartes ve Newton (ö. 1727) gibi bilim ve düşünce adamlarına önemli malzeme sağlayarak, bilimsel devrimin gerçekleştirilmesine önemli katkıda bulunmuştur.¹²

Son olarak, kısaca belirtmeye çalıştığımız üzere Gazzâlî, özellikle İspanya'nın Araplar tarafından fetihle Avrupa'ya gelen eserler içerisinde bilinirliği oldukça yüksek olan âlimlerden biridir. Gazzâlî'nin *Makâsîd* dışında diğer eserlerinin Yahudi ve Latin mütercimlerce zaman içerisinde çevrildiği, yukarıda belirttiğimiz üzere birçok eserinin, *Pugio Fidei* adlı eserde iktibas yoluyla kullanıldığı dolayısıyla bahsi geçen eserlerden haberdar olduğu bir gerçektir. 11.-13. yüzyıllarda Arapça eserlerin Latinceye çevrilmesi yoğun bir şekil-

⁶ Ramón Martí, *Pugio Fidei*'sinde ayrıca Fârâbî'nin *Fizik* üzerine şerhinden, İbn Sînâ'nın *Kitâbu'l-işârât ve't-tenbihat* ve *Kitâbu'n-ne-cât* adlı eserinden, Râzî'nin *Şükûk alâ Câlinus*, İbn Rüşd'ün *Tehâfütü't-Tehâfüt* ve *ed-Damîme* adlı eserlerinden alıntılar yaptığı da bilinmektedir; bkz. Charles Burnett, "Arabic into Latin: the reception of Arabic Philosophy into Western Europe" in *The Cambridge Companion to Arabic Philosophy*, ed. Peter Adamson and Richard C. Taylor (Cambridge: Cambridge University Press, 2005), 382.

⁷ Karlığa, *İslam Düşüncesi'nin Batı Düşüncesi'ne Etkileri*, 274-275.

⁸ Karlığa, *İslam Düşüncesi'nin Batı Düşüncesi'ne Etkileri*, 281-282.

⁹ Karlığa, *İslam Düşüncesi'nin Batı Düşüncesi'ne Etkileri*, 286-287.

¹⁰ Karlığa, *İslam Düşüncesi'nin Batı Düşüncesi'ne Etkileri*, 288-289.

¹¹ Karlığa, *İslam Düşüncesi'nin Batı Düşüncesi'ne Etkileri*, 290.

¹² Edward Grant, *Physical Science in the Middle Ages* (New York: Cambridge University Press, 1977), 18-19.

de görülürken, sonraki yüzyıllarda da görece olarak azalsa da Gazzâlî'nin eserleri çevrilmeye ve okunmaya devam etmiştir ki okuyucuları arasında Albertus Magnus (ö. 1280) ve Thomas Aquinas (ö. 1274) da vardır.¹³ Araştırmamızda dikkatimizi çeken husus, Gazzâlî'nin eserlerinin bilinip iktibas yoluyla kullanılmasına rağmen, konumuz açısından büyük önem taşıyan *el-Munkız* eserinin Latinceye çevrilip çevrilmediği bir tarafa Avrupa dillerine çevrilmesinin de tercüme hareketleri hesaba katıldığında oldukça geç bir dönem olarak belirtilmesidir. Gazzâlî'nin Arapça birçok eserinin erken tarihte çevrilmesine rağmen, neden *el-Munkız* eserinin bilinmesine rağmen çevrilmediği önemli bir sorudur. Şüpheli geleneğin önemli örneklerinden biri olan *el-Munkız* eseri bilindiğine göre bu eser bilindiği çevrede etkili olduğu varsayımı yanlış olmayacaktır ki Descartes'ın *Yöntem Üzerine Düşünceler* ve *Meditasyonlar* adlı eserlerindeki benzer yaklaşımı göz ardı edilemeyecek derecededir. Şimdi bir sonraki bölümde bu benzerliklere bunun yanında farklılıklara da seçtiğimiz eserler üzerinden değinmeye çalışalım.

1. Gazzâlî'nin *el-Munkız mine'd-dalâl* Adlı Eseriyle Descartes'ın *Yöntem Üzerine Düşünceler* ve *Meditasyonlar* Adlı Eserleriyle Benzerlikler ve Farklılıklar

Gazzâlî ve Descartes'ın ilk karşılaştırılabilecekleri husus, her ikisinin araştırmalarına nasıl başladıklarına dair anlattıklarıdır. Gazzâlî, *el-Munkız*'de okuyucuya hitaben ilimlerin gayesini ve sırlarını, mezheplerin tehlikelerini ve iç yüzlerini, birbirine zıt anlayış ve yöntemlere sahip fırkaların çalkantıları içinden hakikati bulup çıkarmak için çektiği sıkıntıları, taklit çukurundan kurtulup her şeyi sorgulayarak aslını araştırma zirvesine nasıl yükseldiğinin sorulduğunu belirtmektedir. İlk olarak, Kelâm ilminden faydalandığı noktaları; ikinci olarak, hakikate ulaşmanın sadece imamları taklit etmekle mümkün olacağına inanan Ta'limiyyecilerin beğenmediği durumlarını; son olarak da filozofların gidişatlarından basit ve değersiz gördüğü hususları ve nihayet mutasavvıfların razı olup hoşlandığı yönlerinin açıklanmasının istendiğini ifade etmektedir.¹⁴ Şunun altını çizmek gerekir ki 'taklit' meselesi Gazzâlî'nin vurguladığı bir husustur. Öğrenme sırasında halkın düşünce ve inançlarını taklit eden bireyin, aslında tam olarak meseleleri bilmediğini düşünen Gazzâlî için, hakikî anlamda bilmenin kişinin kendi araştırmasıyla mümkün olduğu düşüncesindedir ki kendisi de *el-Munkız*'de halkın sözlerini ve düşüncelerini defalarca tetkik ettiğini söylemektedir.¹⁵ Bunun yanında, insanların farklı din ve milletlere ayrılması, farklı anlayış ve yöntemler geliştirmeleri, Gazzâlî'ye göre içerisinde pek çok insanın boğulduğu bir okyanus meydana getirmektedir. Dahası, Gazzâlî, "Her fırka ve cemaat, kurtulanın sadece kendisi olduğunu iddia etmekte ve kendi dinî anlayış ve gidişatı ile böbürlenmektedir" demektedir.¹⁶ Herkesin kendi görüşünü en doğru kabul ettiğini söylediği böyle bir ortamda Gazzâlî şunları ifade etmektedir:

"Gençliğimin baharından bu yana – yani henüz yirmi yaşına girmedığım buluş çağımdan yaşımın elliye geçtiği bugüne kadar – hep bu derin okyanusun dalgalarıyla mücadele edip durdum. Onun derinliklerine korkak ve çekingen biri gibi değil cesurca daldım. Korkusuzca her karanlığa girdim, her problemin üzerine gittim ve her zorluğun içine atıldım."¹⁷

"Gençliğimin ilk yıllarından beri, hakikati kavramaya olan susamışlığım ve tutkum benim yaratılışımdan gelen bir huy ve alışkanlıktır. Allah bu karakteri fitratıma koymuştur. Bunda benim bir etkim ve tercihim söz konusu

¹³ Özellikle 12.-16. yüzyıllarda Gazzâlî'den alıntı yapanları tespit eden bir çalışma için bkz. Minnema, "The Latin Readers of Algazel, 1150-1600," 134.

¹⁴ Gazzâlî, *el-Munkız mine'd-Dalâl (Dalâletten Çıkış Yolu)*, çev. Osman Arpaçukuru. (İstanbul: Beyan Yayınları, 2016), 10-11.

¹⁵ Gazzâlî, *el-Munkız mine'd-Dalâl*, 11.

¹⁶ Gazzâlî, *el-Munkız mine'd-Dalâl*, 13.

¹⁷ Gazzâlî, *el-Munkız mine'd-Dalâl*, 15.

değildir. Bu sayede çocukluk dönemimde bendeki taklit bağıını çözdüm ve örf ve geleneğe dayalı inançlardan kurtuldum. Çünkü Hıristiyan çocuklarının sadece Hıristiyan; Yahudi çocuklarının sadece Yahudi ve Müslüman çocuklarının da sadece Müslüman olarak yetiştirildiklerini gördüm.”¹⁸

Gazzâlî, “İslâm karakterine uygun olarak doğmanın” hakikati ile “anne-babayı, hocaları taklit ederek öğrenilip benimsenen inançların” mahiyetini araştırmak ve başlangıçları telkin olan bu inançları birbirinden ayırmak istediğini söyleyerek hangisinin doğru (hak) hangisinin yanlış (batıl) olduğu hususunda birçok görüşün olduğunu belirterek, “Benim maksadım, bunların hakikatini “bilmek”tir. Öyleyse önce “bilgi”nin hakikati nedir, bunu öğrenmeliyim” demektedir.¹⁹ Belirtelim ki Gazzâlî'nin aradığı bu bilgi, “Yakîn” dediği kesin ve şüphesiz bilgidir.²⁰ Gazzâlî, şüphesiz bilgiyi elde etmedeki yaklaşımını da şöyle ifade etmektedir: “Sonra bu şekilde bilmediğim ve kesinliğinden böyle emin olmadığım hiçbir bilgiye güvenmeyeceğimi ve onunla güven içinde olmayacağımı anladım. Güven içinde olunmayan hiçbir bilgi kesin bilgi değildir.”²¹

Descartes da, *Meditasyonlar ve Yöntem Üzerine Konuşma* adlı eserlerinde, Gazzâlî'nin gençliğinden bu yana öğrendikleri konusunda söylediklerine benzer bir şüpheli yaklaşımı göstererek, farklı toplumların farklı görüşleri olduğunu ve kendisinin de “şüphesiz bilgi”yi aradığını şu ifadelerle seslendirmektedir:

“Bundan birkaç yıl önce, gençliğimden bu yana ne çok yanlış doğru olarak kabul ettiğimi, dolayısıyla bu yanlışların üzerine temellendirdiğim şeylerin ne kadar kuşku götürdüğünü fark ettim ve o günden itibaren bilimlerde sağlam ve kalıcı bir şey inşa etmek istiyorsam, hayatımdaki her şeyi bir kerede kökünden söküp atmam ve meseleye tekrar en başından başlamam gerektiğini anladım.”²²

“Çocukluğumdan beri ruhumu özgür sanatlarla besledim. Öğretmenlerimden yaşama yararı dokunacak her şeyin kesin ve apaçık bilgisine bu sanatlar aracılığıyla erişebileceğini işittimden beri, bunları öğrenmek için nasıl da inanılmaz bir arzuyla yanıp tutuştum. Ama âdet olduğu üzere beni aydınlar arasına katacak olan bu sanatlarla ilgili derslerimi tamamlar tamamlamaz tümüyle farklı düşünmeye başladım. Çünkü kendimi o kadar çok kuşku, o kadar çok yanlış arasında buldum ki, bütün bu öğrenme çabamın aslında bana cahilliğimi ilmek ilmek dokumaktan başka bir yararı olmadığını anladım.”²³

“Oysa ben yaşamda doğru yolu daha açık görmek ve emin adımlarla ilerlemek için, her zaman büyük bir hevesle doğru bilgiyi yanlıştan ayırt etmeye çalışıyorum. Yine de salt başka insanların âdetleri üzerine yoğunlaşmakta öyle pek de kesin bilgiler elde edemeyeceğimi kabul etmeliyim. Çünkü bu âdetlerde evvelen Felsefecilerin fikirlerinde gördüğüm kadar farklılıklar olduğunu görüyordum. Ama bence bunların bana en büyük faydası, bizim âdetlerimize çok tuhaf ve gülünç gelen birçok şeyin, ne olursa olsun başka halklarca ortak olarak benimsenmiş olduğunu gözlemlemem ve bunun sonucunda sadece örneklerle, alışkanlıklarla bana belletilen şeylere körü körüne inanmamayı öğrenmem oldu. İşte bu şekilde gitgide kendimi büyük yanlışlardan kurtardım ve zihnimi hep hakiki doğruların ne olduğunu anlamaya yönelttim.”²⁴

“Üstelik ben artık meselelere o kadar çekingen yaklaşmam, çünkü şu anki derdim nasıl davranacağımdan çok nasıl bilgi edineceğim sorunu.”²⁵

“Ama durmak yok, dün girdiğim yolu tekrar yürümeye başlayacağım ve bu kez en ufak kuşku içeren her şeyi baştan sona yanlış biliyormuşçasına eleye eleye yol alacağım, ta ki kesin bir şey bulana kadar ya da hiç böyle bir şey yoksa, en azından hiçbir şeyin kesin olmadığına kesin olduğunu öğrenene kadar.”²⁶

¹⁸ Gazzâlî, *el-Munkız mine'd-Dalâl*, 17.

¹⁹ Gazzâlî, *el-Munkız mine'd-Dalâl*, 18-19.

²⁰ Gazzâlî, *el-Munkız mine'd-Dalâl*, 19.

²¹ Gazzâlî, *el-Munkız mine'd-Dalâl*, 19.

²² René Descartes, *Meditasyonlar (Metafizik Üzerine Düşünceler)*, çev. Çiğdem Dürüşken. (İstanbul: Alfa Yayınları, 2015), 23.

²³ René Descartes, *Yöntem Üzerine Konuşma*, çev. Çiğdem Dürüşken. (İstanbul: Alfa Yayınları, 2015), 31.

²⁴ Descartes, *Yöntem Üzerine Konuşma*, 39.

²⁵ Descartes, *Meditasyonlar*, 31.

²⁶ Descartes, *Meditasyonlar*, 32-33.

Descartes ayrıca “Genelin üstünde bilgi edinmek isteyen insan, kuşkularını genelin icat ettiği konuşma tarzlarıyla temellendirmeye çalıştığı için utanmalı” diyerek genelin yaklaşımını taklit etmenin uygunsuzluğunu Gazzâlî gibi olumsuz yaklaşımla dile getirmiştir.²⁷ Görülebileceği üzere hem Gazzâlî hem de Descartes “gençliklerinden bu yana” çok defa hataya düştüklerini ve hatadan kaçınmak ve kesin ya da şüphesiz bilgiye ulaşma arzusunda olduklarını açık bir şekilde ifade etmektedirler. Bunun yanında her iki düşünür de farklı toplumların her birinin hakikatin bilgisine sahip oldukları, kendi düşünce ve inançlarının en doğru olduklarını düşündüklerini söyleyerek bu anlamda göreceliğe de vurgu yapmaktadırlar. Buradan da genel olarak şüpheli gelenekte sıkça görülen bilgi edinme kaynaklarını sorgulamaya giriştiklerini görmekteyiz. Bilgi; duyu organları ve akıl yoluyla elde edildiğinden, bu yollarda ne derece kesinliğe sahip olduklarını sorgulamaktadırlar. Bu konuda önce Gazzâlî’nin söylediklerine bakalım:

“Sonra bilgilerimi inceden inceye kontrol ettim. Duyu organları yoluyla elde edilen bilgiler ile akıl prensiplerinin sonucu olan zorunlu açık bilgiler dışında bu özelliğe sahip herhangi bir bilgiye sahip olmadığımı gördüm. Bu sonuca varınca ümitsizliğe kapıldım. Sonra şöyle düşündüm: “Bu ümitsizlikten sonra artık, problemlerimi sadece açık ve kesin bilgilerle çözüme kavuşturabilirim. Bunlar da duyu organları ve akıl prensipleri ile elde edilen zorunlu bilgilerdir. Öyleyse önce bunların sağlamasını yapmalıyım. Acaba duyu organlarımla elde ettiğim bilgilere olan güvenim ve akıl yoluyla elde ettiğim zorunlu bilgilerde hatadan emin oluşum, daha önce taklide dayalı eski bilgilerimde yanılmaktan emin oluşum gibi midir? Ya da taklide dayalı bilgiler ile teorik bilgilerde halkın büyük bir bölümünün hatadan emin olması türünden midir? Yahut her tür aldanma ve gafletten uzak, kesin bir güven hali midir?” (...) Duyu organlarımla elde ettiğim bilgilerde uzun bir zaman kuşkuyla baktım. Nihayet bunlarla da hata yapmanın mümkün olduğuna kanaat getirdim. Şüphelerim iyice artmaya başladı.”²⁸

Bunları belirttikten sonra “Duyu organlarına dayalı bilgiye nasıl güvenebilirim?”²⁹ diye soran Gazzâlî, bu konuda göz organının yanılmalarına örnekler vermektedir. Bu örneklerden birinde “Yine göz, yıldızlara bakar ve onları bir madeni para büyüklüğünde görür. Halbuki matematik ve astronomi hesapları, gördüğümüz yıldızların hacim bakımından üzerinde yaşadığımız dünyadan daha büyük olduğunu göstermektedir” demektedir ki buna çok benzer ifadeleri Descartes da kullanmaktadır.³⁰ Duyu hâkiminin, duyulara dayalı olarak kendi kararını verdiğini ifade eden Gazzâlî, akıl hâkiminin duyu hâkimini yalanlayarak, onun yanlışlığını ortaya koyduğunu belirtmektedir. Bunun sonucunda duyulara dayalı bilgilere güvenini yitirdiğini de belirten Gazzâlî, sadece bilgilerimizin dayanağı açık akli bilgilere, mesela “10 sayısı 3 sayısından büyüktür”, “bir şey hem var hem yok olamaz”, “bir şey hem sonradan var olan hem de öncesiz (ezeli) olamaz” gibi yargılara, güvenilebileceğini ifade etmektedir.³¹ Duyuların yanılmasından ötürü insanı hataya götürmelerinden dolayı onları güvenilmez ve şüpheli bir konuma yerleştiren Gazzâlî ile benzer şekilde Descartes da özellikle Meditasyonlar eserinde “şüphesiz bilgi” arayışına girdiğini görmekteyiz. Descartes, Meditasyonlar, eserinde şunları ifade etmektedir:

²⁷ Descartes, *Meditasyonlar*, 44.

²⁸ Gazzali, *el-Munkız mine’ d-Dalâl*, 21, 23.

²⁹ Gazzali, *el-Munkız mine’ d-Dalâl*, 23.

³⁰ Descartes’ın benzer ifadelerine örnekler şunlardır: “Yıldızlardan gördüğü ışığın, yanmış bir şamdan ışığından daha fazla olmadığını görerek, her yıldızın bir şamdan ucunda yanan bir alevden daha büyük olacağını aklının ucundan bile geçirmiyordu. (...) Bunun ne denli doğru olduğunu şu örnekle de bir kez daha görüyoruz ki, çocukluğumuzdan bu yana yıldızların tümünün pek küçük olduklarını kafamızda canlandırdığımız için gökbilimcilerin verdiği kanıtlar onların pek büyük olduğunu göstermesine karşın, hâlâ bu düşten kendimizi kurtaramıyoruz.” Bkz. René Descartes, *Felsefenin İlkeleri*, çev. Mesut Akın. (İstanbul: Say Yayınları, 2001), 96-97. “Bu yüzdendir ki, bir yıldız gözümü küçük bir meşalenin ateşinden daha fazla etkilemese de, bende yıldızın bir meşalenin ateşinden daha büyük olmadığına inandıracak kadar gerçek, yani olumlu bir yeti mevcut değil; ama işte çocukluğumda sebepsiz yere bunun böyle olduğuna bir kere inanmışım.” Bkz. Descartes, *Meditasyonlar*, 116-117.

³¹ Gazzali, *el-Munkız mine’ d-Dalâl*, 25.

“Bugüne değin çok doğrudur diye kabul ettiğim ne varsa hepsini ya duyularımdan ya da duyularım aracılığıyla edindim, ama bunların zaman zaman beni aldattıklarını anladım. Sağduyuma göre de bizi bir kez aldatana da bir daha asla güvenmemeliyiz.”³²

Descartes, yukarıdaki cümleyi belirttikten hemen sonra, duyular yoluyla elde edilmiş olmalarına rağmen kendilerinden asla şüphe edilemeyecek olan günlük yaşamdan örnekler verir.³³ Sonrasında ise ünlü “rüya argümanı”nı vererek rüyada da duyuya dayalı birçok bilginin zihin tarafından tecrübe edilmesine rağmen, onların gerçek olmadığını ve hatta açıklamasının sonunda, aslında uyku ile uyanıklığı ayıran öyle bariz işaretler olmadığını belirterek, rüya ile gerçek arasındaki farklılığı sorgulamaktadır.³⁴ Descartes, rüya argümanını verdikten sonra takip ettiği düşünce silsilesi sonunda rüyalarda duyulara konu olan ve bileşik yapıdaki şeyleri konu edinen Doğa bilim, Gök bilim, Hekimlik ve benzeri bilimlerin kuşku içerdiklerini, buna karşın aritmetik, geometri gibi doğada var olup olmadıklarına bakılmaksızın, yalnızca en yalın ve en genel şeyleri konu edinen bilimlerin kesin ve kuşku içermeyen bir içeriğe sahip olduklarının söylenebileceğini belirterek, kendisi için kesin ve kuşku götürmez olabilecek alanları tespit etmiştir.³⁵

Gazzâlî de duyulara yönelik güvensizlik sorgulamasının bir benzerinin aklın kendi için de uygulanabileceğini duyuların kendisine seslenişiyle şöyle belirtmektedir:

“Bunun üzerine duyular işe karışıp şöyle dediler: Aklî bilgilere duyduğun güvenin duyulara dayalı bilgilere duyduğun güven gibi olmadığından nasıl emin olabilirsin?! Hâlbuki daha az önce bize güveniyordun. Akıl hâkimi gelip bizi yalanladı. Eğer o gelip bizi yalanlamasaydı, sen bize inanıp güvenmeye devam edecektin. Aynı şekilde aklın kavrayışının ötesinde bir başka hâkim daha olabilir. O da ortaya çıktığı zaman aklın, duyu organlarını yargılarında yalanlaması gibi akıl hâkimini yargılarında yalanlayacaktır. Aklı yalanlayacak böyle bir hâkimin ortaya çıkmamış olması onun varlığının imkânsız olduğunu göstermez.”³⁶

Bu sözlerle aklın da yanılabileceğini vurgulayan Gazzâlî, aklın yanılabilirliği durumu, tıpkı Descartes gibi, rüya meselesine bağlayarak açıklamaktadır:

“Bu cevap karşısında nefsim bir müddet tereddüt edip durakladı. Sonra rüya gerçeğini hatırlayıp içindeki şüpheyi kuvvetlendirdi. Şöyle dedi: Görmüyor musun? Uyurken rüyada birtakım şeyler görüyor ve türlü durumlar hayal ediyorsun. Bunların gerçek ve kalıcı olduklarına inanıyorsun. O esnada -yani uykudayken- onlar hakkında hiçbir şüpheye düşmüyorsun. Bir süre sonra uyanıyorsun. Gördüğün ve hayal ettiğin şeylerin hiçbirinin gerçek olmadığını anlıyorsun. O halde duyular ve akıl yolu ile anlayıp inandıklarının, sadece içinde bulunduğun hâl sebebiyle sana doğru gibi gelmiş olmadığından nasıl emin olabilirsin?!”³⁷

Duyulara ve akla dair böyle bir sorgulamayla Gazzâlî, Descartes ile benzer bir noktaya gelir. Her ikisi de rüya argümanı ile aklın da yanılabilirliğini kabul eder. Ancak bu noktadan sonra iki düşünürün ilerlediği istikamet oldukça farklı cereyan etmektedir. İlk olarak, Gazzâlî, üçüncü bir hâlin, tıpkı uyku durumuna nispetle uyanıklık durumu gibi bir durumun, özellikle mutasavvıfların kendilerinde var olduğunu iddia ettikleri hâl

³² Descartes, *Meditasyonlar*, 25.

³³ Descartes, *Meditasyonlar*, 25.

³⁴ Descartes, *Meditasyonlar*, 26.

³⁵ Descartes, *Meditasyonlar*, 26-28.

³⁶ Gazali, *el-Munkız mine'd-Dalâl*, 26-27.

³⁷ Gazali, *el-Munkız mine'd-Dalâl*, 27. Yine Gazzâlî'ye benzer şekilde Descartes, yukarıda verdiğimiz eserinden bir başka eserinde de duyuları sorgulamasını şu şekilde yapmaktadır: “Komedyalarda insanı şaşırtan “Uyanık mıyım?” yoksa “Uykuda mıyım?” sözlerini hiç duymadınız mı? Hayatınızın sürekli bir uyku olmadığı için duyular aracılığıyla öğrendiğiniz bütün şeylerin aynen uyuduğunuz zamandaki olduğu gibi şimdi de yanlış olmadığından emin olabilir misiniz?”; bkz. René Descartes, *Tabiat Işığı ile Hakikati Arama*, çev. Sanem Sollers. (İstanbul: Say Yayınları, 2015), 43.

(keşf) gibi, uyanıklık halini yanlışlayabileceğinin mümkün olduğunu belirtmektedir.³⁸ Bunu “Dünya hayatı, ahiret hayatına göre uyku olmalıdır” diyerek dini kaynaklara da dayandırmaktadır.³⁹ Açıkça belirtmeliyiz ki böyle bir üçüncü hâlin imkân dahilinde tartışılması Descartes’da yoktur. Diğer taraftan, şunu da belirtmemiz gerekir ki Descartes, “Belki bende bilmediğim başka bir yeti var”⁴⁰ demekle ancak bu yetinin ne olabileceği hakkında ayrıntı vermemektedir. Yalnızca “Doğal Işık” ile şüphe duymasına gerek kalmadan bazı hakikatlerin verildiğini söylemektedir.⁴¹ Gazzâlî’nin akıl üstü ancak akla bazı hakikatleri delil olmadan elde etmesine yardımcı olan İlahî ve gizemli karakterli “nur”a karşı Descartes’da da bazı hakikatleri şüphe etmeden bilmesinde akla yardımcı olan, çok detay vermediği, bir rasyonel sezgi bulunmaktadır. Öyle görünüyor ki her ikisinde de bu “Işık” kavramı benzer bir işleve sahiptir.

Gazzâlî mevcut düşüncelerinin kendisini derin bir şüpheye düşürdüğünü, şüphelerinse ancak kesin bilgiye dayanan delillerle aşılabileceğini belirtmiştir. Kendisinin kesin bilgilere sahip olmadığından delil sahibi de olmadığını, bu sebeple bu şüphe halinin kendisinde kronikleşerek iki ay devam ettiğini, bu sürede her şeye şüpheyle yaklaştığını ve bu durumu kimseye anlatamadığını belirtmektedir.⁴² Dolayısıyla Gazzâlî içinde bulunduğu bu aşırı şüpheli hali hastalık olarak nitelendirmiştir. Descartes da *Meditasyonlar* eserinde içinde bulunduğu durumu şöyle özetlemektedir:

“Dün dalmış olduğum düşünceler zihnimi öyle kuşkulara saldı ki, artık onları bir daha unutmam mümkün değil. Ne şekilde çözülebileceklerini de bilmiyorum, sanki aniden derin bir girdaba dalmış gibi öyle altüst oldum ki, ne ayağımı dibe basabiliyorum ne de yüzüp üste çıkabiliyorum. Ama durmak yok, dün girdiğim yolu tekrar yürümeye başlayacağım ve bu kez en ufak kuşku içeren her şeyi baştan sona yanlış biliyormuşçasına eleye eleye yol alacağım, ta ki kesin bir şey bulana kadar ya da hiç böyle bir şey yoksa, en azından hiçbir şeyin kesin olmadığını kesin olduğunu öğrenene kadar. (...) Demek ki şöyle kesin ve sağlam minicik bir şey bulsam, benim de daha büyük keşifler için umudum olabilecek.”⁴³

Görüldüğü üzere hem Gazzâlî hem de Descartes, içine düştükleri şüpheli hali çarpıcı ifadelerle anlatmaktadırlar. Buradaki temel soru şudur: Gazzâlî ve Descartes içinde buldukları bu aşırı şüpheli hali nasıl aşmışlardır? Gazzâlî bu aşırı şüpheli halinden, kendi deyimiyle hastalıktan, gönlünün açılmasıyla Allah’ın içine akıtmış olduğu “nur” sayesinde kurtulduğunu belirtmektedir. Peki, bu “nur” nedir? Gazzâlî’nin kendi ifadelerine bakalım: “Bu nur, bilgilerin büyük bir kısmının anahtarıdır. Kim hakikati keşfetmenin sadece serbest delillere bağlı olduğunu sanırsa, o ancak Yüce Allah’ın geniş rahmetini daraltıp sınırlandırmış olur.”⁴⁴ Gazzâlî’ye göre İlahî cömertliğin pınarından coşup çağlayan bu nurun yolunun gözlenmesi gerektiğini söylemektedir.⁴⁵ Bunun yanında Gazzâlî, anlattıklarının amacının aranması gerekmeyen şeylerin peşine düşmekten korunmak ve gerçeği tam bir ciddiyetle aramak gerekliliğini vurgulamak olduğunu söyler. Gazzâlî, doğruluğu aşikâr olan temel akli prensiplerin aranmasının gerekmediğini çünkü bunların halihazırda

³⁸ Gazali, *el-Munkız mine’ d-Dalâl*, 27-29.

³⁹ Gazzâlî öyle görünüyor ki dini kaynakları sorgulamamaktadır. Zaten bir imam olarak bunu kendisinden beklememiz zordur. Diğer taraftan, her ne kadar dini kaynaklara başvursa da bu kendisinin iki ay gibi süre alan şüphe buhranını yaşamasını engellemektedir. Bkz. Gazali, *el-Munkız mine’ d-Dalâl*, 29-30.

⁴⁰ Descartes, *Meditasyonlar*, 54.

⁴¹ Descartes, *Meditasyonlar*, 50;54.

⁴² Gazali, *el-Munkız mine’ d-Dalâl*, 29-31.

⁴³ Descartes, *Meditasyonlar*, 32-33.

⁴⁴ Gazali, *el-Munkız mine’ d-Dalâl*, 31.

⁴⁵ Gazali özellikle “nur” hakkında Hz. Peygamber’in sözlerine gönderme yapmaktadır; bkz. Gazali, *el-Munkız mine’ d-Dalâl*, 33.

şeyler olduğunu ifade etmektedir.⁴⁶ Demek ki Gazzâlî içine düştüğü şüphe bunalımını, aranması gereken ile aranması gerekmeyen şeyler arasında ayırım yaparak aşmaktadır. Bu hususta ona yardım eden ise kalbine düşen “nur”dur.

Descartes ise içine düştüğü şüphe girdabından, içinde en ufak şüphe içeren her şeyi eleye eleye yol alarak kesin bir şey bulana dek araştırmalarını sürdürüleceğini, kesin bir şey bulamasa bile en azından “hiçbir şeyin kesin olmadığı” sonucuna varabileceği şeklinde bir yaklaşım belirlediğini görüyoruz. Bu yaklaşımında gördüğü her şeyin, buna bedeni, duyuları ve hafızası da dahil, sahte olduğunu varsayarak başladığını görüyoruz.⁴⁷ Mevcut bildiklerini şüpheli hale getiren hatalarının nedenini arayan Descartes, bir aldatıcı olduğunu düşünmekte ancak aldatılıyorsa bunun kendisinin var olduğunu da gösterdiğini eklemekte ve bir şey olduğunu düşündüğü sürece hiçbir şey olamayacağını dolayısıyla meşhur önermesi olan “Benim, öyleyse varım” önermesinin zorunlu olarak doğru olduğunu kabul etmesi gerektiğini belirtmektedir.⁴⁸ Böylece, bedeni ve duyularıyla arasına mesafe koyan Descartes, bedene bağlı olan hissetmek, beslenmek, hareket etmek gibi özelliklerin birer yanılgı olduğunu, sadece “düşünmek” denilen özelliğin kendisinden koparılamayacağını, kendisinin “düşünüyor olduğu sürece var olduğunu” kabul ederek, kendisini şöyle tanımlamaktadır: “Daha kesin konuşmak gerekirse, ben artık yalnızca düşünen bir şeyim, yani bir zihin, bir ruh, akıl ya da mantık; önceden anlamını hiç bilmediğim kelimeler bunlar. Kısaca ben hakiki bir şeyim ve hakikatten var olan bir şeyim. Ama nasıl bir şey? Dedim ya, düşünen.”⁴⁹ Descartes, şüphe buhranından yavaş yavaş çıkmasını sağlayan bir yöntemle tespit ettiği ilk kesin bilgi böylece ortaya çıkmaktadır.

Görüldüğü üzere hem Gazzâlî hem de Descartes, içine düştükleri şüphe buhranından akli prensiplere dayanan çıkarımlarla kurtulurken, Gazzâlî’de “nur” dediği mistik bir yön de işin içinde bulunmaktadır. Şüphe buhranına düşme sebepleri açısından benzerlikler taşımakla birlikte, iki düşünürün şüpheden kurtulduktan sonra yöneldikleri istikamet farklı olduğunu görüyoruz. Gazzâlî ile Descartes’ın benzerlikleri açısından *el-Munkız* ile özellikle *Meditasyonlar* eseri arasında karşılaştırma imkânı burada bizce sona ermektedir. Gazzâlî’nin *el-Munkız* eseri Descartes’ın *Meditasyonlar* eserinden çok farklı bir içerikte devam etmektedir. Ancak *el-Munkız* ile *Yöntem Üzerine Konuşma* eserleriyle bazı açılardan karşılaştırma sürdürülebilir.

el-Munkız’de bir sonraki aşamada Gazzâlî, aşırı şüphecilik hastalığından kurtulduktan sonra gerçeği arayanların dört sınıfa ayrıldığını söylemektedir: Kelâmcılar, bâtiniler, filozoflar ve mutasavvıflar.⁵⁰ Gazzâlî’ye göre gerçek mutlaka bu dört grubun birindedir. Eğer bu grubun dışındaysa artık gerçeğe ulaşma ümidi yoktur. Çünkü ona göre taklidi bıraktıktan sonra tekrar ona dönme ihtimali yoktur.⁵¹ Gazzâlî, bu dört grubun düşünce ve gidişatlarını araştırmaya girişir ki bunun ayrıntısına konumuz açısından girmeye lüzum yoktur. Gerçeği arayan bu dört grupta ayrıca felsefenin bölümleri olarak gördüğü matematik, mantık, doğa bilimleri, ilahiyat/metafizik, siyasal bilimler ve ahlak bilimlerinde Gazzâlî’nin iki yönlü değerlendirme ölçütü vardır: Biri İslâm inancına uygun olup olmamak diğeri ise delile dayanıp dayanmamaktır. Bunun yanında, Gazzâlî, dini meselelerle hiçbir ilişkisi olmayan matematik gibi alanlardaki bilgilerin kuvvetli delillere dayandığını,

⁴⁶ Gazali, *el-Munkız mine’ d-Dalâl*, 35.

⁴⁷ Descartes, *Meditasyonlar*, 33.

⁴⁸ Descartes, *Meditasyonlar*, 34.

⁴⁹ Descartes, *Meditasyonlar*, 37.

⁵⁰ Gazali, *el-Munkız mine’ d-Dalâl*, 37.

⁵¹ Gazali, *el-Munkız mine’ d-Dalâl*, 39.

bunları reddetmenin uygun olmadığını belirtirken, matematikte başarılı olan filozoflara duyulabilecek hayranlık, onların diğer alanlarda, mesela ilahiyat alanında, söyledikleri her şeyi doğru kabul etmek gibi bir sonuca götürebileceğini düşünmektedir. Halbuki, ona göre filozofların ilahiyat hakkındaki görüşleri tahmine dayanmaktadır.⁵² Gazzâlî'nin dini inanca uygunluk ve delile dayanma ölçütlerini diğer bilimlere değerlendirmelerinde de sürdürdüğü görülmektedir ki burada hepsini ele almaya gerek yoktur.

Descartes da *Yöntem Üzerine Konuşma* adlı eserinin ilk bölümünde bilimlere üzerine değerlendirmelerde bulunmaktadır. Descartes, eskilerin eserlerini anlamak için dilbilgisinin gerekliliğini, kesin ve açık kanıtlara dayanması bakımından matematiği, Cennete giden yolu gösteren İlahiyatın, hemen her konuda bizlere makul konuşmalar yapma ve böylece bilgisi kısıtlı olanları kişinin kendisine hayran bıraktığının, hukukun, hekimliğin ve diğer bilimlerin kendi tedrisatından geçenleri mevki ve para sahibi yaptığının farkında olduğunu belirtmektedir.⁵³ Gazzâlî'den farklı olarak tarih bilimine değinen Descartes, tarihin hiçbir zaman olayları olduğu gibi yansıtmayacağını dolayısıyla her zaman şüphe içerdiğini söyleyerek "Tarihsel Şüphecilik" meselesini ortaya koymaktadır.⁵⁴ Bölümün sonlarına doğru seyahatin kazandırdıklarına da değinen Descartes, seyahat sayesinde felsefecilerdeki farklı görüşler kadar değişik görüşlerle karşılaştığını ve farklı halkların farklı düşünce ve inançlara sahip olduğunu ifade eder⁵⁵ ki yukarıda buna benzer görüşü Gazzâlî'nin de belirttiğine işaret etmiştik. Felsefenin kollarından biri kabul ettiği mantık hakkında ise Gazzâlî'ye kıyasla olumsuz bir yaklaşımda olduğunu görüyoruz. Descartes, mantık hakkında şunları söylemektedir:

"Ama bunları dikkatle inceleyince mesela Mantığın, gerek kıyas biçimleriyle gerekse bunun gibi başka tür teknikleriyle, bilmediğimiz şeyleri araştırmak yerine sadece bildiğimiz şeyleri başkalarına açıklamaya yaradığını, daha doğrusu, Lullius'un kullandığı tekniğe benzer şekilde⁵⁶, hiç bilmediğimiz konular hakkında hiç muhakeme yürütmeden bol bol gevezelik etmemizi sağladığını anladım. Gerçi mantığın pek mükemmel, pek doğru kuralları da yok değil, ama bunların arasına bir o kadar da lüzumsuz ve zaman zaman zararlı olabilecek nitelikte kural sıkıştırılmış; bu yüzden doğruları tanımak ve yanlışlardan ayırt etmek neredeyse ham mermerden bir Diana ya da bir Minerva heykeli çıkarmak kadar zor."⁵⁷

Mantığın çok fazla kural koyduğunu düşünen Descartes, daha sonra daha az sayıdaki kendi kurallarını koyarak araştırma yöntemini belirlemektedir. Kısaca belirtmemiz gerekirse Descartes, doğru olduğunu açık bir şekilde bilmediği hiçbir şeyi kabul etmeyeceğini, ön yargıdan ve acele yargıdan kaçınacağını, her şeyi bölümlere ayırarak basitten karmaşığa ilerleyeceğini ifade etmektedir. Bu yaklaşıma bakıldığında Descartes'ın, Gazzâlî'nin "delile dayanmak" ölçütüyle hem fikir olabileceğini söylememiz mümkündür. Peki, Gazzâlî'nin "İslâm ya da din inancına uygunluk" ölçütünün benzerini Descartes'da bulmak mümkün müdür? Şu bir gerçek ki Descartes kendi inancına ve Tanrı fikrine olan bağlılığını hem *Yöntem*'de hem de *Meditasyonlar*'da açıkça ifade etmektedir. Öyle ki *Yöntem* ve *Meditasyonlar*'da incelediği Tanrı fikri o kadar açık ve kesindir ki

⁵² Gazali, *el-Munkız mine'd-Dalâl*, 59-61.

⁵³ Descartes, *Yöntem Üzerine Konuşma*, 32-33.

⁵⁴ Descartes, *Yöntem Üzerine Konuşma*, 34-35.

⁵⁵ Descartes, *Yöntem Üzerine Konuşma*, 39.

⁵⁶ Ramon Llull (veya Lully) (yaklaşık 1234-1316): Orta Çağ'da yaşamış Katalan filozof ve ilahiyatçıdır. Descartes, Lully'nin "gerçeği bulma sanatına" gönderme yapmaktadır; bkz. Descartes, *Yöntem Üzerine Konuşma*, 49, dipnot 1. Burada bir hususa dikkat çekmek isteriz. Ramon Llull'u tanıyan ve onun eserlerinden haberdar olduğunu anladığımız Descartes, acaba İslâm kaynaklarını iyi bilen ve Llull gibi iyi bir Arapçaya sahip ve Latince eserler, mesela *el-munkız*'den de iktibaslar yaptığı *Pugio Fidei* gibi, kaleme almış Raymond Martin'i tanımayan mıydı? Bize göre döneminin Latince eserlerinden böyle önemli eserlerin Descartes'ın gözünden kaçması düşük olasılıktır.

⁵⁷ Descartes, *Yöntem Üzerine Konuşma*, 49-50.

Tanrı fikrinin bu denli sağlamlığını bilmese her şeyden kuşkulanacağını belirtecek kadar temel bir yer işgal eder. Descartes sözünü ettiğimiz eserlerinde şunları söylemektedir:

“İlk kural, ülkemin yasa ve âdetlerine itaat etmek ve Tanrı'nın inayetiyle çocukluğumdan beri bağrında büyüyüp en iyisi olduğuna karar verdiğim inancına sıkı sıkıya bağlı kalmak; (...).⁵⁸

“Ama biz bizdeki varlığın ve hakikatin tamamen yüce ve sonsuz bir varlıktan geldiğini bilmeseydik, Fikirlerimiz istedikleri kadar açık ve seçik olsun, hiçbir şey bizi onların doğruluğuna inandıramazdı.”⁵⁹

“Bu nedenle şu son birkaç günlük tefekkürümde ulaştığım sonuçların hepsi doğru olmasa bile, benim gözümde Tanrı'nın varlığı, en azından şimdiye değin Matematik doğrulara atfettiğim kesinlik kadar bir kesinlik taşımak zorundadır.”⁶⁰

“Bu yüzden şimdi beni bu sonuca ulaştıran nedenler üzerine düşünmeyi bıraktığım anda, sahiden Tanrı'dan bihabersem, fikrimi kolayca çelebilecek başka nedenlerin çıkıp gelmesi de an meselesi olur. Ama bu durumda ben hiçbir konuda doğru ve kesin bir bilgi edinmem ki, sadece müphem ve değişken fikirlere sahip olabilirim. Örneğin bir üçgenin yapısını ele aldığım da, Geometrinin kurallarıyla epeyce haşır neşir olmuş birisi olduğumdan, hemen üçgenin üç açısının iki dik açığına eşit olduğunu anlarım. Kanıtlamasını da dikkate aldığım da, bu kuralın doğru olduğuna inanmazlık edemem. Ama zihin gözümü bu kanıtlamadan başka yöne çevirir çevirmez, onu çok açık şekilde kavramış olduğumu hatırlamama rağmen, Tanrı'yı bilmemiş olsam, bir anda o kanıtlamanın doğruluğundan kuşku duyabilirim. (...) Ama artık Tanrı'nın varolduğunu kavradıktan ve aynı zamanda her şeyin ona bağlı olduğunu, onun da bir aldatıcı olmadığını anladıktan sonra, açık ve seçik şekilde anladığım şeylerin de doğru olmak zorunda olduğunu anlamış bulunuyorum.”⁶¹

Görüldüğü üzere Descartes, kendi inancına bağlı kalacağını (böylece bu konuda bir şüphesi olmayacağını) ve Tanrı fikrinin açık ve seçik olması, her şeyin ona bağlı oluşunu kabul ederek bu anlamda Tanrı fikrini sağlam bir temel olarak ele almaktadır ki ona göre bu fikir, Matematik doğrular kadar kesinlik arz eder hatta onların kanıtlamalarına güven duymamızı sağlamaktadır. Aslında Gazzâlî'nin Matematik ve Mantık gibi bilimlerin din ile doğrudan bir alakası olmadığını söyleyerek bu anlamda bu bilimlere “nötr” bir alana yerleştirdiğini de hatırlatmamız gerekir.⁶² Burada altını çizmemiz gereken husus, Gazzâlî için şüpheden sıyrılıp kesinliğe giden yolu Allah'ın kalbine koyduğu “nur” sağlarken, Gazzâlî açısından “Tanrı'nın varlığı problemi” diye bir mesele yoktur. Descartes önce “düşünen ben”i ortaya koyduktan sonra Tanrı argümanını ortaya koyup temellendirme yaparak, Tanrı fikrinin kesinliğini kabul eder. İki düşünür arasında böyle bir fark mevcuttur. Böylece Descartes ile Gazzâlî arasındaki benzerlik ve farklılıkları *el-Munkız* ile *Yöntem* eserleri açısından ele alarak da göstermiş olduk. Şimdi Gazzâlî'nin bir başka eserini ele alarak Descartes'ın düşünceleriyle benzerlik oluşturan konuları ele almaya çalışacağız.

2. Gazzâlî'nin *Kimyâ-i Saâdet* eseriyle Descartes'ın Bazı Eserleri Arasında Karşılaştırma

Bu kısımda Gazzâlî ile Descartes arasındaki karşılaştırmamızın ana meseleleri akıl, beden, ruh ve kalp hakkında söyledikleri hakkındadır. Her iki düşünür de ruh ve beden kavramları arasında bir ayrıma gitmiş ve ruhun bedensiz de var olabileceğini düşünmüşlerdir. Gazzâlî'ye, özellikle *Kimyâ-i Saâdet* özelinde baktığımızda, insanın yaradılışının zahiri (yani beden) ve batını (ruh, nefis, kalp) yönünün olduğunu ve bu yaratılıştaki kalbin merkezi anlamını şu sözlerle dile getirmektedir:

⁵⁸ Descartes, *Yöntem Üzerine Konuşma*, s. 57.

⁵⁹ Descartes, *Yöntem Üzerine Konuşma*, s. 79.

⁶⁰ Descartes, *Meditasyonlar*, 92.

⁶¹ Descartes, *Meditasyonlar*, 98-99.

⁶² Gazali, *el-Munkız mine'd-Dalâl*, 59-67.

“Kendini tanımak, bilmek istersen, iki şeyden yaratılmış olduğunu bilmelisin. Biri zâhiri kalıp. Buna beden derler. Göz ile görülebilir. Diğeri bâtın manasındadır. Ona nefis derler, rûh derler ve kalb derler. Bu ancak hakikat gözü ile bilinir. Baş gözü ile görülemez. Senin hakikatin, aslın, bu bâtın mânâsındadır. Ondan gayrisi ona tâbidir. Onun askeri ve hizmetçisidir. Biz bu mânâyâ kalb ismini vereceğiz. Kalb dediğimiz zaman biliniz ki, bazen ruh dedikleri, bazen nefis dedikleri, insanın hakikatini demek istiyoruz. Kalb demekle, göğsün sol tarafına yerleştirilmiş olan et parçası (yâni yüreği) kasdetmiyoruz. Onun bir kıymeti yoktur. Hayvanlarda da ölülerde de vardır. Baş gözü ile görülebilir. (...) Kalbin hakikati bu âlemden değildir. (...) Görünen et parçası (yürek) onun taşıyıcısı ve âletidir. Bedenin tüm uzuvları, onun askeridir. Bütün bedenın padişahı odur. Hak Teâlâ’yı tanımak, O’nun cemâlini müşâhede etmek onun sıfatıdır. (...) Asıl saâdet ve şekavet onun içindir. Beden, bütün bunlarda ona uymaktadır. Onun hakikatini bilmek, sıfatlarını tanımak, Allahü Teâlâ’yı tanımanın, bilmenin anahtarıdır.”⁶³

Görüldüğü üzere Gazzâlî, kalpten maksadının bazen ruh bazen nefis olduğunu söyleyerek, kastettiğinin yürek değil, gözün gördüğünün ötesinde anlamı olan ve Allah’ı tanımanın onun esas amacı olduğunu ve tüm bedenın de kalbe uyduğunu ifade etmektedir. Burada “kendini bilen nefis” önemli olup Descartes’ın “bilen ben” ile karşılaştırma yapılabilir. Ancak ondan evvel Gazzâlî’nin bir de kalbin dolayısıyla ruhun hakikati hakkında söylediklerine kulak verelim:

“Varlığı bilinmeyince, kalbin hakikati anlaşılabilir. (...) Kalbin varlığı aşikârdır. Zira, insanın kendi varlığında şüphesi yoktur. İnsanın varlığı bu kalıbı ile değildir. Bu kalıp ölüde de vardır, fakat rûhu yoktur! Biz kalb demekle, ruhun hakikatini kâd ediyoruz. Bu rûh olmazsa, beden temiz olamaz. Gözünü kapayıp kalıbını, gökleri, yerleri ve gözle görülebilen her şeyi unutsa da kendi varlığın zaruri olarak bilir. Her ne kadar kalıbından, yerden, gökten ve köklerde olanlardan haberi olmasa da, kendinden haberi olur.”⁶⁴

Gazzâlî’nin yukarıda söylediği “insanın kendi varlığından şüphesi yoktur” ve hiçbir şeyden haberi olmasa da “kendinden haberi olur” ifadelerinin benzerleri Descartes’ın bazı eserlerinde de mevcuttur. Bunların bazılarına örnekler verelim:

“Kendilerinden en ufak bir biçimde kuşkulandıığımız her şeyi bu şekilde yanlış göreceğimiz gibi aynı zamanda geri de çevirebileceğimizi varsayarken, ne Tanrı, ne gök, ne de yerin var olmadığını ve bir bedenimizin de olmadığını kolayca kabul ediyoruz; Ancak aynı biçimde tüm bu şeylerin gerçeğinden kuşkulandıkça var olmadığını varsayamayız. Çünkü düşünen nesnelere, düşünürken gerçekten var olmadığını kavramak bize o denli aykırı geliyor ki, en şaşılabilir varsayımlara karşın şu “düşünüyorum, o halde varım” sonucunun doğru olduğuna ve bunun, düşüncelerini bir sıra içinde yönlendiren ve yöneten bir kimseye görünen ilk doğru sonuç olduğuna inanmaktan kendimizi alıkoyamıyoruz.”⁶⁵

“Yani bedenime ve duyularıma, onlarsız olamayacak kadar mı mecburum? Ama kendi kendimi dünyanın, göğün, yerin, zihinlerin, bedenlerin olmadığına inandırmıştım, öyleyse kendimin de olmadığına inandırmış olmuyor muyum? Kesinlikle hayır. Çünkü kendimi bir şeye inandırmışsam, demek ki vardım.”⁶⁶

Descartes’ın yukarı ifade ettiği üzere, düşünen ben, hiçbir şeyin olmadığına inansa bile kendisinin var olmadığını söyleyememekte ve tabii ki o anda düşünmekte ve düşünüyor olması da onun var olduğunu göstermektedir ki bu da Descartes için ruh ile beden arasında ayırım yapılabilmesini de sağlamaktadır. Bu bilen, düşünen ben, Gazzâlî’de kendini bilen nefse karşılık gelmektedir. Gazzâlî, ruhu dini açıdan bakıldığında “hakikatının mahiyetini, ona mahsus sıfatları bilemeyeceğimizi”⁶⁷ belirtmektedir. O ayrıca insan ruhunun cismani olmadığından ötürü bölünemeyeceğini de eklemektedir.⁶⁸ Gazzâlî, “kalpten maksadımız ruhtur” de-

⁶³ Gazzâlî, *Kimyâ-i Saâdet*, çev. A. Faruk Meyan. (İstanbul: Bedir Yayınevi, 1990), 18.

⁶⁴ Gazzâlî, *Kimyâ-i Saâdet*, 19.

⁶⁵ Descartes, *Felsefenin İlkeleri*, 53-54.

⁶⁶ Descartes, *Meditasyonlar*, 33-34.

⁶⁷ Gazzâlî, *Kimyâ-i Saâdet*, 19.

⁶⁸ Gazzâlî, *Kimyâ-i Saâdet*, 20.

diğine göre Descartes'da ruh kavramını onunla ilişkili olan irade kavramıyla mukayese açısından ele almamız gerekmektedir. Çünkü Descartes'a göre irade, ruhun biricik ya da en azından temel edimidir.⁶⁹ Diğer taraftan Gazzâlî için ruh (nefs) mahiyeti bilinemez bir şey olmakla beraber iradeye sahiptir.

Descartes'a göre ruh, düşüncelerimizin kaynağıdır.⁷⁰ Dahası, kasların kasılması için beyinden söz konusu kaslara canlı zerrelere aktığını düşünen Descartes, bu zerrelere beyinden her zaman aynı şekilde aktığını bazı kaslara bazen daha çok aktığını, bunun nedenlerinden birinin ruhun edimi olduğunu ifade etmektedir.⁷¹ Descartes'a göre düşüncelerimiz dışında ruhumuza mal edebileceğimiz hiçbir şey yoktur ki düşüncelerimiz ise iki türdür. Biri ruhun "etkin" olduğu düşünceler, diğeri ise "edilgin" olduğu türdeki düşünceler, yani Duygu durumlarıdır.⁷² Descartes bu düşünceleri şöyle açıklamaktadır:

"Ruhun Etkin olduğu düşüncelerden kastım, bütün iradi isteklerimizdir, çünkü bunların doğrudan doğruya ruhtan kaynaklandıklarını ve sadece ruha bağlı olabileceklerini tecrübeyle öğrenmişizdir. Öte yandan sahip olduğumuz her tür algıya ya da bilgiye genel olarak ruhun Edilgin olduğu düşünceler denebilir, çünkü bunları asıl halleriyle meydana getiren ruhumuz değildir; ruhumuz bunları daima temsil ettikleri şeylerden edinir. İradi isteklerimiz de kendi içlerinde ikiye ayrılır. Çünkü bunların bazıları, ruhun bizzat kendisinde bir amacı olan etkinliklerdir; örneğin Tanrı'yı sevmek istediğimizde ya da genel itibariyle düşüncemizi maddi olmayan bir şeye yönelttiğimizde olduğu gibi. Diğerleri ise bedenimize bağlı bir amacı olan etkinliklerdir; örneğin salt yürüyüş yapma isteğimizin bir sonucu olarak bacaklarımız hareket eder ve yürürüz."⁷³

Descartes'da ruhtaki irade kavramını bu şekilde ortaya koyduktan sonra Gazzâlî'nin irade kavramını *Kimyâ-i Saâdet* eserinde nasıl ele aldığına değinmek gerekmektedir. Gazzâlî bu kavramı, özellikle "Allahü Teâlâ'nın Saltanatı" başlığı altında anlatmaktadır. Gazzâlî'ye göre insanın tüm işi kendi nefsinin bilmektir. Nefs, yukarıda da belirttiğimiz üzere, aynı zamanda kalp ve ruh da demek olduğundan, Gazzâlî, nefsin yöneldiği yerin de Allah'ın kendisi olduğunu belirtmektedir. Bu tıpkı, yukarıda Descartes'ın "ruhun bizzat kendisinde amacı olan etkinlikler" kategorisine karşılık geldiğini düşünmekteyiz. Descartes'ın bahsettiği iradi olan ancak bedene bağlı etkinlikler, mesela Descartes yürüyüş örneğini vermektedir, Gazzâlî'de yazı yazmak örneğiyle verildiğini görmekteyiz. Gazzâlî, irade meselesini yazı yazma örneğiyle şöyle ifade etmektedir:

"Önce kendini tanı ve bir işine dikkat et. Mesela kâğıt üzerine Bismillâh yazmak istediğin zaman, önce arzû ve istek meydana gelir, sonra kalbinde bir hareket ve kıvılcık duyulur. Bu etten olan yürek ki, sol taraftadır. Ondan bir cism-i lâtif hareket eder ve beyne gider. Bu cism-i lâtife tabibler, rûh diyorlar. His ve hareket kuvvetlerini taşımaktadır. (...) Bizim kalb dediğimiz rûh ise, hayvanlarda yoktur. Aslâ ölmez. Çünkü o, Allahü Teâlâ'yı bilme, anlama yeridir. Bu rûh beyne ulaştınca, Bismillâh'ın sûreti hayâl kuvvetinin yeri olan beynin birinci odasında (merkezinde) meydana gelmiş olur. Beyinden çıkan sinirler her tarafa dağılır. (...) Beyinden bu sinirlere uyarma verilir. (...) Sonra sinirler kıvılcıktan, parmakların uçları hareket eder ve sonra da parmaklar kalemi harekete geçirir. Böylece hislerin yardımıyla hayâl hazinesinde olan Bismillâh'ın sûretine uygun olarak Besmele kâğıtta meydana gelir. Bunda bilhassa gözün yardımı çoktur. Bu işin başlangıcında sende bir istek meydana geldiği gibi, her işin evvelinde Allahü Teâlâ'nın sıfatlarından biri vardır; buna irâde denir."⁷⁴

⁶⁹ René Descartes, *Duygular Ya Da Ruh Halleri*, çev. Çiğdem Dürüşken. (İstanbul: Alfa Yayınları, 2017), 33-34.

⁷⁰ Descartes, *Duygular Ya Da Ruh Halleri*, 23.

⁷¹ Descartes, *Duygular Ya Da Ruh Halleri*, 30-31.

⁷² Descartes, *Duygular Ya Da Ruh Halleri*, 36-37.

⁷³ Descartes, *Duygular Ya Da Ruh Halleri*, 37. Ayrıca Descartes, alguların da iki türlü olduğunu, bunlardan birinin beden neni olduğu algılar olduğunu söylerken ruhun, iradi isteklerimiz ve ona bağlı olan bütün tasavvurlarımız ve düşüncelerimiz sebebiyle, neden olduğu algılar olduğunu da belirtir. Çünkü, Descartes'a göre, biz bir şeyi istediğimizi algılamadıkça, o şeyi isteyemeyiz. Bkz. Descartes, *Duygular Ya Da Ruh Halleri*, 38.

⁷⁴ Gazzâlî, *Kimyâ-i Saâdet*, 46-47.

Gazzâlî, insanın yazı yazmada nasıl bir iradesi varsa, Allah'ın da tüm kâinatı yöneten çok büyük iradesi olduğuna işaret eder ki *Kimyâ-i Saâdet*'in ilerleyen satırlarında küçük kâinat olan insanın vücudunun çalışma şekliyle büyük kâinatın çalışma şeklinde bir benzerlik kurarak açıklama yaptığını görmekteyiz ki burada tüm ayrıntısına girmiyoruz.⁷⁵ Konumuz açısından Gazzâlî'nin irade ile ilgili önem arz eden açıklaması şöyledir: “Parmasını, kalemi ve mürekkebi senin emrine verdi. Seni tek ve nasıl olduğu belli olmayan şekilde yarattı ve hepsine padişah eyledi.”⁷⁶ Böylece Gazzâlî, ruhta meydana gelen arzu ve isteğin irade olarak açığa çıktığını, bunun Allah tarafından verildiğini, bu sayede insanın eşyayı kullanma ruhsatına sahip olduğunu belirtmektedir. Bu ruhsat, Gazzâlî açısından, insanın nefsinin veyahut Descartes terimiyle “Ben”inin var olma imkânını ortaya koyan bir imkân yaratmaktadır. Eğer irade eden nefis ya da ben bu imkâna sahip olmasa, onun gerçekten varoluşu deneyimlediğini söylemek de mümkün olmayacaktı. Şuna da dikkat çekmek gerekir ki hem Gazzâlî'nin hem de Descartes'ın iradenin vücut üzerinde meydana getirdiği hareketi kaslar ve beyin arasındaki ilişkiyle, yani fizyolojik olarak, açıkladıkları görülmektedir. Ayrıca altını çizmemiz gereken husus, Gazzâlî bu fiziksel açıklamayı “tabiplerin dediği cism-i latife yani ruh” vesilesiyle yaparken ruhu kalpten beyne giden his ve hareket işlevlerini yerine getiren modern tabirle enerji gibi tasvir ederken, hayvanlarda olmayan bir ruh yani kalp de olduğunu, bunun insandaki nefse karşılık geldiğini söyleyerek, “kalpten maksadımız, bazen ruh bazen nefis” söyleminde de görüldüğü üzere ruh ve nefis kavramlarında ayrıma gitmektedir.

Özetleyecek olursak, Gazzâlî, kalpten kastının yürek, yani organ, olmadığını, nefis gibi fizik olanın ötesinde bir hakikatin olduğunu, insanın esas amacını kendi nefisini bilmek olduğunu neticede bu nefis veya kalbin Allah'a dönük olduğunu belirtmektedir. Dahası Gazzâlî'de ruh ve nefis olarak iki ayrı kavram kullanıldığını görüyoruz. Descartes için kalp ve ruh ayrı kavramlardır. Descartes, kalbi tamamıyla organ olarak ele alır. Ruh ayrı bir cevher olarak açıklamaktadır. *Kimyâ-i Saâdet* eserinde açıkça gördüğümüz üzere Gazzâlî için ruh cismani olmayıp bölünmeyi kabul etmeyen bir cevherdir.⁷⁷ Yukarıda yaptığımız alıntılardan da anlaşılacağı üzere, cismani olmayan ruhun, belirleyici özelliği olan irade de cismani değildir ve bölünemez. Descartes açısından da irade bölünebilir bir töz değildir ve bu onun tek özelliğidir.⁷⁸ Karşılaştırmamızda özellikle göze çarpan husus, ruhun kendisinde olan anlamıyla bedene etki etmesi anlamında verdiği açıklamalarda benzerlik bulunduğu ki Descartes, ruhun kendinde anlamına örnek olarak Tanrı'yı sevmeyi gösterirken, Gazzâlî'nin nefsin kendisini bilme amacını ve ruhun ya da kalbin Allah'a dönük olduğundan bahsetmesi, diğer taraftan iradenin bedene yönelik etkisine örnek olarak Descartes yürüyüşü verirken, Gazzâlî bu meseleyi yazı yazma üzerinden açıkladığını görüyoruz. Descartes için ruh, düşüncelerin merkezi ve “düşünüyor olduğu” varoluşunun bir göstergesi iken, Gazzâlî'nin insanın Allah tarafından verilen kendisine verilen iradeyle varoluşun gerçekleştiğine işaret ettiğini gördük. Elbette irade eden akıl sahibi insanın, isteklerini belli düşüncelerle yerine getirdiğini de hatırlamamız gerekmektedir.⁷⁹

⁷⁵ Gazzâlî, *Kimyâ-i Saâdet*, 47-48.

⁷⁶ Gazzâlî, *Kimyâ-i Saâdet*, 48.

⁷⁷ Gazzâlî, *Kimyâ-i Saâdet*, 20.

⁷⁸ Descartes, *Meditasyonlar*, 85.

⁷⁹ Bu konuda Şerif şöyle demektedir: “Aynı Gazzâlî gibi, Descartes'ın da kendi nefisini inceleyerek felsefi sonuçlarına vardığını görüyoruz. Gazzâlî'nin başlangıç formülü: “İrade ediyorum, demek ki varım” iken, Descartes'ınki “Düşünüyorum, demek ki varım”dır.”; bkz. M. M. Şerif, “Descartes'tan Kant'a Kadar Felsefi Etki,” *İslâm Düşüncesi Tarihi* içinde, çev. Mahmut Alper Tuğsuz (İstanbul: İnsan Yayınları, 2019), 201.

Gazzâlî'nin *Kimyâ-i Saâdet* eseriyle Descartes'ın seçtiğimiz eserleriyle bu bölümde yaptığımız karşılaştırma benzerlik ve farklılıkları göstermeye çalıştık. Gazzâlî ve Descartes arasında başka hususlarda ve eserlerde benzerlik ve farklılıklar bulunabilir. Bizim bu çalışmada ortaya koyduğumuz meselelerin, iki düşünürün yaklaşımlarındaki bariz benzerlik ve farklılıklar hakkında belli bir fikir vermek için yeterli olduğu düşüncesindeyiz. Bir sonraki bölümdeyse Descartes ve Gazzâlî arasındaki bariz benzerliklerin, Descartes'ın Gazzâlî'yi bilip bilmediğine yönelik tartışmalara bir nebze olsun katkı sağlamak amacıyla olacağız.

3. Descartes, Gazzâlî'nin Eserlerini Biliyor Muydu ve Onun Eserlerini Kullandı mı?

İlk olarak belirtmek gerekir ki Descartes ile Gazzâlî arasında, şüphenin yeri ve işlevi, hakikatin anlamı gibi başlıklarda birçok çalışma yapılmış ve Gazzâlî'nin Descartes'ı önelediği düşünülmüştür.⁸⁰ Ayrıca yakın zamanlarda iki düşünürü farklı açılardan karşılaştıran birçok çalışma da yapılmıştır.⁸¹ Giriş bölümünde de göstermeye çalıştığımız üzere Batı'da tanınan Gazzâlî ile modern felsefenin babası unvanını alan Descartes'ın yaklaşımları karşılaştırmaya konu olmuş ve olmaya devam etmektedir. Üstelik karşılaştırma konuları tek bir kavram ya da başlık üzerinden olmayıp farklı yönlerden ele alınmaktadır. Bu noktada şunu sormamız gerekmektedir: Bu iki düşünürü karşılaştırma konusu haline getiren sebep nedir? Bize göre bunun muhtemel iki sebebi vardır: Biri iki düşünürün de şüpheli gelenek içinde yer alması ve bu geleneğin genel yaklaşımını gösteriyor olmalarıdır ki bu gelenek Pironculuğa kadar geri götürülebilir. Ancak her iki düşünürün, şüpheliğin genel yaklaşımını gösterdiğini kabul etsek de bu kabul iki düşünürün önceki bölümlerde göstermeye çalıştığımız üzere nerdeyse aynı ifadeleri ve örnekleri verdiğini açıklamakta bir zorunluluk atfetmemektedir. Muhtemel diğer sebep ise Descartes'ın, Gazzâlî'den haberi olduğu ve onun eserlerini okumuş olması durumudur. Ancak bu ihtimal de önemli bir probleme sahiptir ki Descartes'ın, özellikle kendi eserlerinde şüpheli yaklaşım açısından benzerlik gösteren Gazzâlî'nin *el-Munkız* eserini okuyup okumadığına dair tartışmadır. Çünkü eserin Descartes'ın döneminde bulunan Latince çevirisine dair henüz bir kanıt yoktur. Ancak eserin o döneme ulaşan Latince çevirisinin elde olmadığı gerçeği Descartes'ın *Yöntem ve Meditasyonlar* eserleriyle *el-Munkız* arasındaki benzerlikleri ortadan kaldırmamaktadır.

Giriş bölümünde ortaya koymaya çalıştığımız üzere Gazzâlî, Orta Çağ Avrupa'sında 12. yüzyıldan itibaren eserleri kısıtlı bir çevre tarafından çevrilmeye başlanmıştır. Bunun en iyi örnekleri Gundisalvus'un ve Ramon Marti'nin yaptığı çevirileridir ki özellikle Ramon Marti'nin *Pugio Fidei* adlı eserinde Gazzâlî'nin *el-Munkız* de dâhil birçok eserinden iktibas yaptığını belirtmiştik. Şerif de bu konuda, özellikle Alfred Guillaume'nin

⁸⁰ Mesela bkz. M. İkbâl, *The Reconstruction of Religious Thought in Islam* (Stanford & California: Stanford University Press, 2013), 102.; M. Saeed Sheikh, *Islamic Philosophy* (London: The Octagon Press, 1982), 86-88.; Şerif, "Descartes'tan Kant'a Kadar Felsefi Etki," 201-204.; Sami M. Najm, "The Place and Function of Doubt in the Philosophies of Descartes and al-Ghazzâlî," *Philosophy East and West* 16/ 3/4, (1966): 133-141.; W. Montgomery Watt, *The Faith and Practice of al-Ghazâlî* (London: George Allen and Unwin Ltd, 1953), 12.

⁸¹ Mesela bkz. Tamara Albertini, "Crisis and Certainty of Knowledge in Al-Ghazâlî (1058-1111) and Descartes (1596-1650)," *Philosophy East and West* 55/1, (2005): 1-14.; Cemil Akdoğan, "Ghazâlî, Descartes, and Hume: The Genealogy of Some Philosophical Ideas," *Islamic Studies* 42/3, (2003): 487-502.; Omar Edward Moad, "Comparing Phases of Skepticism in Al-Ghazâlî and Descartes: Some First Meditations on Deliverance from Error," *Philosophy East and West* 59/1, (2009): 88-101.; Mohammad Alwahaib, "Al-Ghazali and Descartes From Doubt To Certainty: A Phenomenological Approach," *Discusiones Filosóficas* 18/31, (2017): 15-40.; Mohammad Azadpur, "Unveiling The Hidden: On The Meditations of Descartes and Ghazzali" in *The Passions of the Soul in the Metamorphosis of Becoming. Islamic philosophy and occidental phenomenology in dialogue*, ed. A-T. Tymieniecka (Dordrecht, Netherlands: Kluwer Academic Publishers, 2003), 219-240.; Akira O. Ruddle-Miyamoto, "Regarding Doubt and Certainty In Al-Ghazali's Deliverance From Error And Descartes' Meditations," *Philosophy East and West* 67/1, (2017): 160-176.; Durmuş Hocaoğlu, "Gazzâlî ve Descartes'da Varlık, İnsan ve Bilgi," *Yeni Toplum* 2, (1992): 99-109.; Syed Rizwan Zamir, "Descartes and Al-Ghazâlî: Doubt, Certitude and Light," *Islamic Studies* 49/2, (2010): 219-251.

Legacy of Islam eserine işaret ederek, Descartes'ın mantık, metafizik, fizik konulu kitaplarını 12. yüzyıl Toledo mütercimleri yoluyla tanıdığına ve burada bir istisnanın olmadığına değindiğinden bahsetmektedir. Ayrıca Şerif, Descartes'ın, Gazzâlî'nin *el-Munkız* eserini bir Arapça uzmanına irticalen çevirmiş olabileceğini de belirterek, Descartes'ın kendi planına sahip önceki birçok parlak zihne atıf yaptığını ancak hiçbirinin ismini anmadığını da ifade etmektedir.⁸² Zaten Descartes gibi döneminin önemli bir âliminin bu tercümelere kayıtsız kalmasını düşünmek düşük bir ihtimaldir. Descartes'ın kullandığı diğer zihinleri anmaması da eserlerinde gördüğümüz bir durumdur ki Descartes'ın bunu bir alışkanlık haline getirdiğini söyleyenler de vardır. Mesela bu konuda Alfred William Benn şöyle demektedir:

“Descartes, bir matematikçi sıfatıyla, maddenin veya cismin özünün yer kaplamak olduğunu savunmuş ve onu bir uzama yerleştirmişti. Bu konuda onun, matematikle uğraşmış bir başka felsefeciyle, Platon'la hemfikir olduğunu görüyoruz. Nitekim Platon da Timaios diyalogunda aynı şeyleri söylüyordu. İki filozofun fikirleri arasında bu kadar benzerlik pekâlâ olabilir ama Fransız filozofumuzun da Yunan önceli gibi uzayı ilk başta üçgen cisimlere bölmüş olduğunu gördüğümüzde Descartes'ın bu düşünceyi isim vermeden ondan aldığı, yani düpedüz aşırıldığı kuşkusu uyanıyor ki Huygens de Descartes'ın bu davranışı âdet edindiğini belirtir.”⁸³

Şerif'in bahsettiği üzere yine bir başka Batılı araştırmacı George Henry Lewis, *Biographical History of Philosophy*'de *el-Munkız* ile *Yöntem* arasındaki benzerlik hakkında “Eğer bu eserin Descartes döneminde bir tercümesi olsaydı, herkes bu hırsızlığa karşı isyan ederdi”⁸⁴ diyecek kadar net konuştuğunu görmekteyiz. *El-Munkız*'ın Descartes tarafından okunduğuna dair iddialar⁸⁵ da meselenin diğer bir boyutu olup Descartes'ın Gazzâlî'nin eserlerinden haberdar olduğuna dair kanıtları kuvvetlendirmektedir. Zaten yukarıdaki bölümde de göstermeye çalıştığımız üzere benzerlikler barizdir, Şerif'in de belirttiği üzere Gazzâlî'nin Descartes üzerindeki etkisini reddetmeyi imkânsız hale getirmeye yetecek kadar delil mevcuttur.⁸⁶ Kısaca iki düşünür arasında karşılaştırmaya konu olacak bolca malzeme vardır. Ortada bu kadar karşılaştırmaya konu olacak örnek varken bunun bir yanlış anlamadan kaynaklandığı veyahut bu karşılaştırma işinin sömürgeci dönemden kalma ve Müslümanların Batı'nın askeri ve entelektüel üstünlüğünü kabul edip bu entelektüel üstünlüğün Müslüman düşünürlere dayandığı kabulüyle yapıldığını iddia etmek bize göre oldukça temelsizdir.⁸⁷ Neden birçok araştırmacı Gazzâlî ile Descartes'ı karşılaştırıyor da mesela Fârâbî ile Descartes arasında bu denli bir karşılaştırmaya girmiyor? Elbette Fârâbî ile Descartes arasında da belli benzerlikler bulunabilir⁸⁸ ancak Gazzâlî ile Descartes ya da Gazzâlî ile İbn Sînâ arasında karşılaştırmaya konu olacak çok daha fazla meselenin birçok araştırmacının gözünden kaçmaması sırf Batı'ya karşı İslâm düşünürlerini yüceltmek adına yapıldığı savıyla açıklanamaz.

⁸² Şerif, “Descartes'tan Kant'a Kadar Felsefi Etki,” 203-204.

⁸³ Alfred William Ben, *Modern Felsefe*, çev. Mehmet Çağrı Kartal, Dersu Alyanak, Secdegül Erdim, Turhan Yalçın ve Zeynep Hayal Erdoğan. (Ankara: Fol Yayınları, 2021), 48.

⁸⁴ Şerif, “Descartes'tan Kant'a Kadar Felsefi Etki,” 203.

⁸⁵ Bu iddialardan biri Paris Bibl. Nationale'de bulunan “Cartesienne Collection” a dayanarak Vitali V. Naumkin tarafından, diğeri Catherine Wilson tarafından, en ilginç olanı ise Zakzûk tarafından yapılmıştır. Zakzûk'un iddiasına göre Tunus'lu tarihçi Os mân el-Ka'ak'ın, Muhammed Abdülhâdi Ebu Rîde'nin isteği üzerine, Paris'teki René Descartes Kütüphanesini ziyaret ettiğini ve burada Gazzâlî'nin eserlerinden birinin tercümesini gördüğünü aktarmakta ve bu tercümede bulunan “Şüphe yakîn'nin ilk mertebelerinden biridir” ifadesinin Descartes tarafından kırmızı kalemle çizilerek “bunu, Metod Üzerine Düşünceler'imize eklemeliyiz” şeklinde not düştüğünü ifade etmektedir. Bu iddialar hakkında bkz. Karlığa, *İslam Düşüncesinin Batı Düşüncesine Etkisi*, 446-447.

⁸⁶ Şerif, “Descartes'tan Kant'a Kadar Felsefi Etki,” 202.

⁸⁷ Bu konudaki iddia Zamir'e aittir. Bkz. Zamir, “Descartes and Al-Ghazâlî: Doubt, Certitude and Light,” 248-249.

⁸⁸ Bu konuda yapılmış kısa bir çalışma için bkz. Hilmi Ziya Ülken, “Farabî ve Descartes,” *Sosyolog Gözile* (1950).

Descartes ile Gazzâlî karşılaştırmasında önem arz eden husus, her ikisinin de otobiyografik eser türünde yazması, şüpheli yaklaşımda⁸⁹ gösterdikleri benzer yaklaşım, iradeye ve sistemlerinde Allah'a verdikleri temel teşkil eden önemdir. Bunun yanında iki âlim, şüphe döneminde benzer bir yaklaşım gösterebilir de gittikleri istikamet oldukça farklıdır. Biri tasavvufta kesinliği bulmuşken diğeri aklın gösterdiği yolda bilimsel düşünceye yönelmiştir. Benzerlikler hususunda da bir düşünürün diğeri düşünürden etkilenmesi ve onun eserlerini kullanması bilim ve düşünce tarihinde gayet normal bir olgudur. Bu kullanım bir düşünürün değerini eksiltmez. Kaldı ki Descartes, bahsettiğimiz üzere, Gazzâlî'den farklı bir yola gitmiş, modern düşüncenin şekillenmesinde etkili olmuştur. Buradaki önemli mesele Descartes'ın kullandığı düşünürleri anmamasıdır. Yukarıda onun bunu adet haline getirdiğinin söylendiğine de işaret ettik. Descartes'ın eserlerinde hangi kaynakları kullandığını açıkça belirtmemesini, Orta Çağ ve özellikle Yeni Çağ'ın başında bazı düşünürlerin, Kilise'den çekilmesi ya da günümüz referans sistemi anlayışına sahip olmadıkları gibi nedenlerle açıklamamız da mümkündür ki Descartes'ın Kilise'den çekindiği bilinmektedir.

Kısaca, Descartes'ın Toledo Çeviri Okulu'nun çalışmalarından haberdar olması, bu çalışmalarda Gazzâlî'nin *el-Munkız* de dâhil birçok eserinin kullanılması, önceki bölümlerde göstermeye çalıştığımız üzere, bariz benzer ifade ve kullanılan örnekler ayrıca Descartes'ın Gazzâlî'nin eserlerini okuduğuna dair iddiaları da göz önüne aldığımızda Descartes'ın Gazzâlî'nin eserlerinden haberdar olmamasını çok düşük bir ihtimal olarak görmekteyiz. Özellikle *el-Munkız*'ı Descartes'ın Arapça bir uzmana okutmuş olabileceği ya da varsa bu eserin Latincesinin ortaya çıkarılması işinin Skolastiklere düştüğü hususunda Şerif'e katılıyoruz. Yukarıda bahsi geçen iddiaların sahiplerinin söylediği gibi eğer bu eser gizlenmişse bu durum da akademik açıdan oldukça vahim bir durum mevcut demektir.

Sonuç

Vardığımız sonuçta Descartes'ın, özellikle şüpheli yaklaşımı ve kesinlik arayışında, Gazzâlî ile çok benzer ifade ve örnekleri kullandığını, akıl, ruh, nefis ve irade kavramları açısından da benzerliklerin bulunduğudır. Bunun yanında Gazzâlî'nin neredeyse tüm eserlerinden haberdar olan Toledo Okulu'nun Latince eserlerini bildiğine dair bilgimiz de olduğundan, Descartes'ın Gazzâlî'yi kullandığına dair iddialar bir tarafta kullandığı kaynakları anmadığına dair kendi döneminden bile isimlerin olduğunu hesaba kattığımızda, Descartes'ın Gazzâlî'yi bildiğini düşünüyoruz. Zaten Descartes gibi döneminin âliminin bir kaynak olarak Gazzâlî'den haberdar olmamasının bizce düşünüleceğini de yukarıda belirtmiştik. Şerif'in bahsettiği gibi skolastiklerin *el-Munkız* eserinin Latince çevirisini ortaya koyma işi kendilerine aittir. Diğer taraftan, Descartes'ın Arapça uzmanlarından birine eseri okutmuş olması gayet mümkündür. Çünkü ortada inkâr edilemeyecek düzeyde benzerlikler vardır.

Elbette benzerlikler yanında iki düşünür arasında farklılıklar da mevcuttur. Kesinlik arayışında her ikisi de şüphe metodunu kullanıp bireyin iradesine vurgu yapıp Tanrı'nın sarsılmaz düzeyde temel olduğunu belirtmişlerdir. Tabii Descartes "düşünen ben"den hareketle Tanrı fikrinin sarsılmazlığına ulaşırken, Gazzâlî'nin bahsi geçen eserlerinde, "Tanrı'nın varlığı meselesi" diye bir konu, muhtemelen Tanrı'yı zorunlu varlık olarak ele aldığından, Descartes'da olduğu gibi yoktur. Başlangıçta benzer bir yol tutan Gazzâlî ve Descartes'ın

⁸⁹ Gazzâlî'nin şüpheli yaklaşımının anlamına dair çalışmamıza bakılabilir: Ali Sertan Beşer, "Gazali'nin Şüpheliğinin Anlamı Nedir?" 4. Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Kongresi (14-17 Şubat 2019/Yalova) *Bildiri Tam Metin Kitabı 5 Sosyal Bilimler*, ed. Sinem Yıldırım (Ankara: 2019), 105-123.

gittikleri istikamet ise oldukça farklıdır ve bizce karıştırılan husus budur. Yola benzer yaklaşımlara çıkan bu iki âlimden Gazzâlî kesinliği tasavvufta bulmuşken, Descartes bilimsel yöntemin yolunu açmaya çalışmıştır. Konumuz açısından temel soruysa “Eğer Descartes Gazzâlî’yi biliyor ve kullandıysa neden onu anmadığıdır?”. Birincisi Descartes’ın kullandığı kaynakları anmadığını eserlerinden de biliyoruz. İkinci ise Gazzâlî gibi bir Müslüman düşünürü anması konusunda Kilise’den çekinmiş olabileceği ihtimalidir ki Descartes’ın Kilise’den çekindiği bilinen bir meseledir. Diğer taraftan, Descartes’ın bir başka düşünürü kullanması onun değerinden bir şey eksiltmez. Birçok düşünür ve bilim adamı başkalarının eserlerini kullanmıştır. Descartes, şüphe metodunu ve bilimsel düşünceyi vurgulayan en önemli isimlerden olması bakımından önemini her zaman muhafaza eder. Gazzâlî’nin döneminin en büyük âlimlerinden olması bakımından başkalarına ilham olması da gayet doğaldır. Üstelik her iki düşünür de şüpheli yöntemin yolundan yürümüşlerdir. Biz bu çalışmada Descartes’ın Gazzâlî bilip bilmediğine dair iddialara iki düşünürün seçtiğimiz eserleri üzerinden karşılaştırma yaparak cevap vermeyi seçtik. Çünkü tesadüf sınırını aşan benzer ifadeleri ortaya koymak bizce yeterli olabilecek bir cevaptır. Özellikle ülkemizde iki düşünürün karşılaştırılmasına yönelik çalışmalar daha çok *el-Munkız* ve *Yöntem* eserleri çerçevesinde yapılmış olup diğer eserler, mesela *Meditasyonlar*, *Kimyâ-i Saâdet* çoğunlukla göz ardı edilmiştir. İşte biz bu karşılaştırma çalışmasının çerçevesini biraz daha genişletmeye çalıştık.

Kaynakça

- Akdoğan, Cemil. "Ghazâlî, Descartes, and Hume: The Genealogy of Some Philosophical Ideas," *Islamic Studies* 42/3, (2003): 487-502.
- Albertini, Tamara. "Crisis and Certainty of Knowledge in Al-Ghazâlî (1058-1111) and Descartes (1596-1650)," *Philosophy East and West* 55/1, (2005): 1-14.
- Alwahaib, Mohammad. "Al-Ghazali and Descartes from Doubt to Certainty: A Phenomenological Approach," *Discusiones Filosóficas* 18/31, (2017): 15-40.
- Azadpur, Mohammad. "Unveiling The Hidden: On the Meditations of Descartes and Ghazzali" in *The Passions of the Soul in the Metamorphosis of Becoming*, Editör: A-T. Tymieniecka, 219-240. Dordrecht, Netherlands: Kluwer Academic Publishers, 2003.
- Benn, Alfred William. *Modern Felsefe*. Çeviren: Mehmet Çağrı Kartal, Dersu Alyanak, Secdegül Erdim, Turhan Yalçın ve Zeynep Hayal Erdoğan, Ankara: Fol Yayınları, 2021.
- Beşer, Ali Sertan. "Gazali'nin Şüphencilikinin Anlamı Nedir?" 4. Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Kongresi (14-17 Şubat 2019/Yalova) Bildiri Tam Metin Kitabı 5, Sosyal Bilimler, Editör: Sinem Yıldırım, 105-123. Ankara: 2019.
- Burnett, Charles. "Arabic into Latin: the reception of Arabic Philosophy into Western Europe" in *The Cambridge Companion to Arabic Philosophy*, Editör: Peter Adamson and Richard C. Taylor, 370-404. Cambridge: Cambridge University Press, 2005.
- Descartes, René. *Duygular Ya Da Ruh Halleri*. Çeviren: Çiğdem Dürüşken, İstanbul: Alfa Yayınları, 2017.
- Descartes, René. *Felsefenin İlkeleri*. Çeviren: Mesut Akın, İstanbul: Say Yayınları, 2001.
- Descartes, René. *Meditasyonlar (Metafizik Üzerine Düşünceler)*. Çeviren: Çiğdem Dürüşken, İstanbul: Alfa Yayınları, 2015.
- Descartes, René. *Tabiat Işığ ile Hakikati Arama*. Çeviren: Sanem Sollers, İstanbul: Say Yayınları, 2015.
- Descartes, René. *Yöntem Üzerine Konuşma*. Çeviren: Çiğdem Dürüşken, İstanbul: Alfa Yayınları, 2015.
- Gazâlî. "Mukaddime" *Felsefenin Temel İlkeleri (Makâsıdu'l-Felâsife)* içinde, Çeviren: Cemaleddin Erdemci, 35-37. Ankara: Vadi Yayınları, 2002.
- Gazâlî. *el-Munkız mine'd-Dalâl (Dalâletten Çıkış Yolu)*. Çeviren: Osman Arpaçukuru, İstanbul: Beyan Yayınları, 2016.
- Gazâlî. *Kimyâ-i Saâdet*. Çeviren: A. Faruk Meyan, İstanbul: Bedir Yayınevi, 1990.
- Grant, Edward. *Physical Science in the Middle Ages*. New York: Cambridge University Press, 1977.
- Hocaoğlu, Durmuş. "Gazzâlî ve Descartes'da Varlık, İnsan ve Bilgi," *Yeni Toplum* 2, (1992): 99-109.
- İkbal, M. *The Reconstruction of Religious Thought in Islam*. Stanford & California: Stanford University Press, 2013.
- Karlığa, Bekir. *İslam Düşüncesi'nin Batı Düşüncesi'ne Etkileri*. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2004.
- Lohr, Charles H. "Logica Algazelis: Introduction and Critical Texts," *Traditio* 21, (1965): 223-290.
- Minnema, Anthony H. "The Latin Readers of Algazel, 1150-1600." Phd. Dissertation, University of Tennessee, 2013.

- Moad, Omar Edward. "Comparing Phases of Skepticism in Al-Ghazālī and Descartes: Some First Meditations on Deliverance from Error," *Philosophy East and West* 59/1, (2009): 88-101.
- Najm, Sami M. "The Place and Function of Doubt in the Philosophies of Descartes and al-Ghazzālī," *Philosophy East and West* 16/3/4, (1966): 133-141.
- O'Leary, De Lacy. *Arabic Thought And Its Place In History*. London: Kegan Paul, Trench, Trubner & CO., Ltd, 1922.
- Ruddle-Miyamoto, Akira O. "Regarding Doubt and Certainty in Al-Ghazali's Deliverance from Error and Descartes' Meditations," *Philosophy East and West* 67/1, (2017): 160-176.
- Şerif, Mian Muhammed. "Descartes'tan Kant'a Kadar Felsefi Etki" *İslam Düşüncesi Tarihi* içinde, Çeviren: Mahmut Alper Tuğsuz, 201-207. İstanbul: İnsan Yayınları, 2019.
- Sheikh, M. Saeed. *Islamic Philosophy*. London: The Octagon Press, 1982.
- Ülken, Hilmi Ziya. "Farabî ve Descartes," *Sosyolog Gözile* (1950).
- Watt, W. Montgomery. *The Faith and Practice of al-Ghazālī*. London: George Allen and Unwin Ltd, 1953.
- Zamir, Syed Rizwan. "Descartes and Al-Ghazālī: Doubt, Certitude and Light," *Islamic Studies* 49/2, (2010): 219-251.